

Вікторія Венгерська

Травматичні місця пам'яті в ландшафтах сучасного Житомира

Проблеми історичної політики, однією зі складових якої виступає історична пам'ять з відповідними особливостями її формування, в останні роки активно входить до кола наукових зацікавлень українських дослідників. На жаль, подібний інтерес не в останню чергу зумовлений й політичними аргументами та геополітичною ситуацією. Для більшості істориків ділема між історією та політикою й мірою впливу політичних аргументів на зміст та напрямок досліджень, залишається не розв'язаною. Нав'язливе бажання політиків перетворити історію на інструмент реалізації владних амбіцій з кожним роком лише посилюється. В цьому сенсі пам'ять, політика пам'яті швидкими темпами перетворюються на інструмент маніпулювання свідомістю, використання якого призводить до негативних наслідків.

Метою запропонованої розвідки є аналіз особливостей «пам'ятання» та «забування» так званих травматичних місць пам'яті представниками різних національних громад, їх вписування або витіснення із ландшафту сучасного міста; взаємозв'язку між загальнодержавного політикою пам'яті та особливостями її репрезентації на локальному рівні.

В процесах націоналізації історії та міських (і не лише), просторів, які охопили пострадянські терени після руйнації імперії, важливу роль відіграють такі феномени як пам'ять та забуття. Їх взаємодія залежить від визначеної ідейної парадигми або «державного замовлення» в межах яких, все що не вписується до визначених критеріїв ідентичності, традиції, схильності до певних культурних цінностей, потрапляють під дію механізмів забуття. Актуальними стають яви-

ща культури, факти, особи, які відповідають встановленим ідентифікаційним стандартам. В цих умовах спостерігається конфлікт між пам'яттю, яка «націоналізується», та пам'яттю, яка, за визначенням П. Нора [1] пов'язується із ідеологічною деколонізацією та має відношення до колективної пам'яті національних меншин.

Дослідження у сфері історичної пам'яті були б неможливими без наявності усталеного категоріального апарату. У західній історіографії, завдяки дослідженням П. Нора, А. Ассман та інших вчених, сформувались свої підходи в окресленій науковій галузі. В Україні триває процес унормування категоріального апарату у цій сфері. Серед вітчизняних робіт методологічного характеру варто виділити нове (й одночасно — новаторське) дослідження А. Киридон «Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті». Алла Миколаївна запропонувала нові категорії для осмислення пам'ятевої парадигми — «маски пам'яті», «ландшафт пам'яті», «простір пам'яті» [2].

У сфері пам'яті історія тісно переплітається із психологією. Особливо цей зв'язок відчутний у галузі «травматичної пам'яті», однією зі складових цього поняття в психології виступає конструкт «психологічної травми». Її окреслюють як процес переживання емоційно-значущих подій негативного характеру, які тією чи іншою мірою призводять до порушення нормального функціонування психіки людини [3]. Представникам різних соціальних та національних груп у період становлення та закріплення сталінського авторитаризму та переходу до тоталітарної політичної моделі, довелося пережити не одну подібну травму.

Війнам у цьому переліку «емоційно-значущих подій негативного характеру» належить особливе місце, як і місцям травматичної пам'яті, з ними пов'язаними. На думку А. Ассман, до таких відносяться ті, в яких здійснювалось масове винищення людей, саме вони, як наголошує дослідниця, «визначають меморіальний ландшафт Європи» [4]. Наведене нею означення Німеччини, запропоноване Маріаною Авербах як «країни-меморіалу», підтверджується наслідками злочинів націонал-соціалізму на території цієї країни [4]. Для країн всього пострадянського простору, як вже зазначалось, до місць травматичної пам'яті належать й місця злочинів комуністичного режиму.

Специфікою міст Правобережної України, фактично до початку Другої світової війни, був їх поліетнічний характер. Польські, єврейські, чеські та німецькі громади поруч із укра-

їнцями та росіянами, формували обличчя міст та містечок. Кожне місто мало свій неповторний ландшафт, який знаходив відображення у топоніміці та різноманітних культурних, культових та архітектурних елементах, системі пам'ятників та пам'ятних знаків. В умовах формування «нової історичної спільноти», місця для представлення національного колориту фактично не лишилось. Роки перманентної боротьби із «безродним космополітизмом» та «буржуазним націоналізмом» майже повністю стерли з міських вулиць та пам'яті єврейську, польську, як і будь-яку іншу, складову міських історій.

Від моменту проголошення Україною незалежності поступово відбувався процес повернення пам'яті, або її декодування. Термін «код пам'яті» розглядає А. Киридон, окреслюючи це явище як «систему умовних знаків, назв, сигналів, тощо для передавання, збереження, обробки та відтворення інформації пам'яттєвого дискурсу; спосіб організації простору пам'яті. Код представляє собою систему ймовірностей висхідної системи та забезпечує систему комунікації. Будь-який код потребує декодування» [5, с. 49].

Політичні трансформації, користуючись термінологією А. Киридон, змінюють способи організації простору пам'яті. Одночасно, призводять до ідентифікаційних змін на особистому рівні, позначаючись на формуванні нових (або відроджених) образів міст та запровадження відповідних (зі збереженням старого антуражу) комеморативних практик. Специфіка кожного міста та наявних у них місць пам'яті відображають особливості регіону, разом із тим, втілюють найбільш характерні для країни риси реалізації політики пам'яті. Сучасний меморіальний ландшафт міст, серед іншого, формують і так звані травматичні місця пам'яті. Як зазначає А. Ассман, травматичні місця, місця спогадів та місця покоління нашаровуються в ландшафті пам'яті, як написи на палімпсесті палімпсесті [4]. Німецька дослідниця запропонувала такий варіант визначення «травматичної пам'яті»: «місця, які пов'язуються із двома світовими війнами, їх перебігом та наслідками» [4]. У випадку пострадянських теренів, варто доповнити цей перелік й місцями реалізації терористичних практик сталінського режиму міжвоєнного періоду.

У містах України, як і в цілому Східної Європи, на маргінесі їх пам'яті поступово витіснялись події, які не вписувались в радянську версію історії. Від моменту формування радянського нарративу, пам'ять про Першу світову війну планомірно стиралась, що позначалось й на відсутності будь-яких комеморативних практик, пов'язаних із вшануванням

Вікторія Венгерська

її жертв. Неповага до загиблих та померлих, яка працювала на забуття, одна із ознак радянської тоталітарної моделі. «Імперіалістичну» Першу світову витіснили події, які в радянській та сучасній російській історіографіях окреслюються як «громадянська війна», що мала власних, виключно «червоних» героїв. Пам'ять про них стала невід'ємною ознакою формування радянського «героїчного» наративу, що знаходило відображення й у міських ландшафтах.

В сучасній українській історіографії період з 1917 по 1921 рр. окреслюється як Українська революція. Ця доба позначена в історії Житомира й трагічними сторінками, серед яких і єврейські погроми. До їх організації були причетні представники різних політичних таборів, що калейдоскопічно змінювали один одного. Проте, згадки про ці події ви зможете знайти лише у краєзнавчому музеї та місцевому архіві.

Перший прихід до міста радянської влади наприкінці 1918 р., пов'язувався зі здійсненням акту вандалізму, який одягає в обгортку «боротьби із класовими ворогами», правда, вже померлими. Йдеться про сплюндрування місця поховання житомирського барона де Шодуара. Його поховали у родинному склепі де Шодуарів, на території сучасного парку культури та відпочинку (до 2017 р. він носив ім'я Ю. Гагаріна, зараз називається Шодуарівським). Чергова спроба більшовиків захопити місто у квітні 1919 р. пов'язувалась із дивізією М. Щорса, та зокрема, Богунським полком цього з'єднання, яким командував В. Боженко. Він помер, перебуваючи на лікуванні в Житомирі. Існує легенда, що нібито сам М. Щорс вирішив поховати В. Боженка на Старому бульварі, біля пам'ятника О. Пушкіну. Червоноармійці розкопали могилу «класового ворога», достали гроб, вийняли із нього тіло барона, яке, неначебто закопали назад, без гроба. На його місце поклали тіло Боженка та з почестями поховали. За декілька днів до Житомира увійшли війська Директорії. Тіло Боженка відкопали та вивезли у невідомому напрямку. З часом, на місці поховання встановили меморіальну плиту на честь В. Боженка, яка знаходилась в центрі міста до кінця 2016 р., поки цей об'єкт не потрапив під дію Закону про декомунізацію [6].

«Великий терор 1937-1938 рр.» не оминув й Житомир. Представники національних громад, вихідці із вищих соціальних прошарків, інтелігенція міста потрапили до катєгорії потенційних «ворогів народу». Суди над ними були швидкими та безальтернативними. Оскільки інформація про подібні злочини влади не прийнято було афішувати, під

заборону та поступове забуття підпадали й місця проведення розстрілів «класових ворогів» та «іноземних шпигунів». Попри витіснення цих сторінок історії, на середину 80-х рр. (від моменту початку «перестройки») ще залишались серед живих ті, хто мешкали в місті в окреслений період, чули та знали про місця страт опонентів (реальних та уявних) комуністичного режиму.

Особливістю забуття подібних місць по-перше, було табуванням тем, пов'язаних із політичним терором; по-друге, ці місця перетворювались на палімпсести, при чому нові шари реальності накладались у дуже специфічні способи, які сприяли повторному відторгненню знань про них. В деяких випадках формувалась стійка відраза або відсутність бажання відвідувати (проходити повз них) приміщення, установи, зведені поруч або на місцях розстрілів. В Житомирі розстріли в 20-30 рр. ХХ ст. здійснювались у безпосередній близькості від приміщення ВНК (ВЧК), ОДДУ, НКВД, пізніше - КДБ, СБ, які містились/містяться у будинку колишнього Селянського поземельного банку. Напроти нього знаходився жіночий монастир сестер-шаріток. Зараз це вулиця Дмитра Донцова, донедавна — Шасного, колишнього царського адмірала, який у 1918 р. перейшов на бік більшовиків, та фактично відкрив мартиролог жертв більшовицького терору, а майже через сто років став «жертвою» декомунізації. У радянський час на території колишнього монастиря з'явилися медичні заклади, серед яких військовий шпиталь (традиційно «закритий» об'єкт), дитяча лікарня та онко-диспансер.

Місцем розстрілів представників чеських, польських громад міста, так званих «класових ворогів» в особі місцевих аристократів, була територія єврейського цвинтаря. В умовах загального витіснення з історичної пам'яті радянських міст поліетнічних складових їх минулого, всі національні цвинтарі перебували у занепаді та цілковитому забутті.

Від моменту проголошення незалежності України, триває процес формування національного наративу, в якому етноцентричність відіграє важливу роль. Це призвело до появи парадоксальної ситуації — конфлікту жертв. В сучасній українській історіографії Голодомор 1932-1933 рр. позиціонується як центральна трагічна подія ХХ ст. Українські політики від часів президенства В. Ющенка намагаються домогтися визнання з боку світового співтовариства голоду актом геноциду українського народу [7, с 56-78]. Таким чином, ця трагедія умовно привласнюється, перетворюється на «свою», на яку не можуть претендувати «чужі». Голодомор може бути

лише українською трагедією, оскільки наявність жертв серед представників інших етнічних груп руйнує усталену схему «геноциду українського народу». Тому пам'ятники, подібні встановленому на єврейському цвинтарі «всім загиблим під час голоду», витіснені на маргінес пам'яті та вшанування.

Підтверджує цю думку ставлення представників влади, політичних партій, громадськості до двох пам'ятників, розташованих на одному цвинтарі, але в різних його кінцях. На початку цвинтаря встановлено пам'ятні знаки на честь жертв політичного терору 20-30-х рр. Відвідування цієї частини традиційно включається до програми офіційних комеморативних заходів. Пам'ятні знаки та територія довкола ошатні та доглянуті. На противагу іншому пам'ятнику, всім жертвам голоду 1932-1933 рр., серед яких і єврейські родини, який без місцевих краєзнавців самостійно знайти практично неможливо. Його відвідування жодного разу не включалось в офіційні заходи із вшанування жертв репресій, Голодомору та інших подібних пам'ятних дат.

Місцями травматичної пам'яті в місті є пам'ятні знаки, встановлені на території масових розстрілів євреїв. Їх здійснювали у передмісті, в Богунському лісі. Прохід до пам'ятних знаків, встановлених в пам'ять загиблих євреїв, ускладнюється тим, що частину шляху треба долати територією військового училища та лісу. Жодних вказівників, які б спрямовували до знаків, не встановлено.

У 1996 р. на початку Богунського лісу, у зручному з точки зору логістики місці (на узбіччі траси Київ-Чоп), було встановлено меморіал «Жертвам концентраційних таборів» (інші його назви: «Жертвам фашизму», «Жертвам трагедії у Богунському лісі») [8]. Пам'ятник було споруджено на місці розміщення під час Другої світової війни концентраційного табору «Шталаг-358» («шталаг» — загальна назва концтаборів для військовополонених із рядового складу). Табір містився тут із січня 1941 р. по листопад 1943 р. Саме біля цього монументу традиційно відбуваються різноманітні акції, приурочені до вшанування жертв геноцидів та воєн. Представники нечисленної єврейської громади Житомира також проводять заходи біля нього. Зокрема, це стосується й акцій, які відбуваються 27 січня, у Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. Місця ж розстрілів євреїв залишаються забутими й як правило, цікавлять лише науковців, представників міжнародних дослідницьких організацій, та нащадків колишніх есеєвців, які приїждять у такі місця спокутувати провини своїх предків.

Попри те, що згадані місця пам'яті мають різний статус та сприйняття з боку влади й громадськості, незаперечним є факт їх існування. Зовсім по-іншому склалась топонімічна та пам'ятева доля територій, вулиць та районів міста, на яких традиційно до початку Другої світової війни мешкали єврейські родини. Від початку нацистської окупації міста, фактично, в центральному районі Житомира, який охоплював частину вулиць Чуднівської, Острозької та Кафедральної та берег р. Кам'янки, було створено єврейське гето. В наш час жодної інформації, знаку, інсталяції, як і будь якого іншого означення чи згадки про війну та прояви геноцидальних дій по відношенню до місцевих євреїв, на жаль, ви не знайдете. Частина території колишнього гетто має неприглядний вигляд — ця напівзруйнована, в аварійному стані будівля колишньої католицької дієцезії, що розташовувалась неподалік синагоги. Наявність подібної спорудити лише посилює враження занедбанності, забуття та наруги над пам'яттю. На жаль, навіть не всі представники єврейської громади обізнані із цим фактом в його історії, що є типовим прикладом витіснення із свідомості пам'яті про травматичні події. За час окупації в Житомирі, за різними підрахунками, було знищено від 10 до 12 тис. євреїв [9].

Носієм пам'яті та її охоронцем є конкретна соціальна група. У випадку сучасного Житомира (за даним перепису 2001 р., єврейська громада складає 2700 чоловік) [10], попри її наявність, вона не є достатньо впливовою. Її представники, в переважній більшості, належать до змішаних (в етнічному та конфесійному плані) родин, члени яких або не мають відповідної пам'яті, пов'язаної із Голокостом, оскільки не є євреями, або ж прагнуть уникати цієї теми та не концентрувати уваги на громаді у спосіб окреслення та включення в міській ландшафт травматичних (і не лише) міст пам'яті, пов'язаних із історією колись впливової та однієї з найбільш культурних й інтелектуальних громад межі осілості євреїв. У цьому контексті, складно не погодитись із думкою П. Нора про те, що пам'ять — це життя, носіями якої завжди виступають живі соціальні групи. В цьому сенсі вони знаходяться в процесі постійної еволюції, пам'ять відкрита діалектиці запам'ятовування та амнезії, не усвідомлює своїх послідовних деформацій, підвладна всім використанням та маніпуляціям, здатна на тривалі приховані періоди та раптові оживлення [1]. Свідоме розчинення в існуючих пострадянських ландшафтах пам'яті при мовчазній згоді влади, характеризує позицію представленої в місті єврейської громади. Поява пам'ятних

знаків та дошок, які періодично відкривались у місті, були результатом ініціативи місцевих краєзнавців. Ця ініціатива, як правило, не пов'язувалась із тими чи іншим напрямками державної політики, в тому числі і в сфері пам'яті та комеморації.

Окрему групу місць травматичної пам'яті являють собою місця поховань або пам'ятники та пам'ятні знаки загиблим офіцерам та солдатам, які воювали та гинули за ідеали тоталітарних держав. Так, в Житомирі, таким місцем травматичної пам'яті часів Другої світової війни є німецький цвинтар «Хегенвальд». Наказ про відкриття цвинтару під час війни видав Г. Гімлер, оскільки поблизу знаходилась його ставка із одноіменною назвою. Тут ховали лише тих німців, які проявляли героїзм у боях, а також високих есесовських чинів. Цвинтар позиціонувався як «почесне місце» для обраних [11]. Звісно, що місце поховань в радянський період не було навіть окреслене. Ця територія, частина лісу у приміській, практично напівкурортній зоні. У 1998 р. з німецької ініціативи та за німецькі гроші була знайдена необхідна інформація та місце колишнього цвинтаря, вирубана частина лісу та встановлені хрести та надгробки. Напис на центральній плиті закликає до пам'яті про жертви та примирення: «На цвинтарі почивають німецькі солдати. Пам'ятайте про них і про жертви всіх воєн. Їхні долі закликають нас до примирення». Цвинтар розташований за містом, на певній відстані від найближнього села. Ставлення до нього цілком індивідуальне, його відвідування, звісно не включене до традиційних комеморативних практик. Виняток складають супровід представниками місцевої влади офіційних німецьких делегацій. Цікавляться об'єктом і дослідники. За весь час з моменту відновлення, поховання жодного разу не стало об'єктом вандалізму. Це приклад «давньої» й привнесеної пам'яті, яка вписалась у місцевий ландшафт з ініціативи німецької сторони, що знайшла підтримку та стала результатом двосторонніх політичних домовленостей.

До категорії відносно «свіжої» та «своєї» пам'яті, наявності значної кількості очевидців та учасників ще цілком працездатного віку, належить пам'ять про Афганську війну. «Пізньорадянський» період позначений в міських ландшафтах пам'ятниками та пам'ятними знаками на честь загиблих в Афганістані. Ця війна, як і пам'ять про неї, безумовно належить до категорії травматичних. Попри негативну оцінку самої війни, ставлення до її учасників, а особливо жертв в суспільстві цілком шанобливе. Саме цей факт ускладнює

заборону та стертя з пам'яті її, відповідно ландшафтів міст пам'ятників та знаків, пов'язаних із цією сторінкою радянської історії. Традиційно, 15 лютого вшановується пам'ять загиблих, цей день наказом Президента Л. Кучми від 11 лютого 2004 р. внесений в офіційний перелік як «День вшанування учасників бойових дій на території інших держав» [12]. Дата пов'язується із закінченням збройної інтервенції до Афганістану, та завершенням виведення у 1989 р. радянських військ. Росія та Білорусь демонструють «вірність» радянським традиціям, цього дня в цих країнах відзначається день пам'яті воїнів-інтернаціоналістів.

Підсумовуючи викладене, зазначу, що важко не погодитись із П. Нора, який підкреслює, що найбільш фундаментальна мета місць пам'яті — «зупинити час, блокувати роботу забуття». Однак, подібні місця пам'яті, із травматичним відтінком також потрапляють у зону забуття. Простіше пам'ятати славне минуле, ніж минуле трагічне [1].

Приклад конкретного міста демонструє, що репрезентативності історії та її відповідне представлення безпосередньо залежить від загальноприйнятих в країні стандартів формування колективної пам'яті. Проте, ця пам'ять не є однорідною, оскільки ми маємо справу із типово поліетнічним населеним пунктом, колективна пам'ять якого не може бути уніфікованою. Ситуація потребує осмислення, оскільки очевидно є потреба у розробці нових концептуальних підходів до зваженого вписування місць травматичної пам'яті в сучасні ландшафти українських міст.

Джерела та література

1. Нора П. Всемирное торжество памяти. — Електронний ресурс. Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.htm>. Останнє відвідування 22. 05 2017 р.
2. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студії пам'яті. — К.: Ніка-Центр, 2016. — 320 с
3. Василюк О. Концептуальні межі поняття «травматична пам'ять у зарубіжній та вітчизняній літературі». — Електронний ресурс. Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/1061>
4. Ассман А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика / Алейда Ассман; пер. с нем. Бориса Хлебникова. — М.: Новое литературное обозрение, 2014. — 328 с.
5. Киридон А. Волинь, 1943: утверждения ситуативных кодов памяти. — *Intermarum: історія, політика, культура.* — № 3, 2016. — С 48-77.
6. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 26,

ст.219). — Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19>. Останнє відвідування 22. 05.2017 р.

7. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті —початок 2000-х рр.) — К.: Наш час, 2010. - 271 с

8. Памятники монументального искусства Житомирской области. — Житомир: Вольнь. - 2011 - С.168,197.

9. Коган Л. Голокост на Житомирщині. — Електронний ресурс. Режим доступу: stvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=2028. Останнє відвідування 22. 05. 2017 р.

10. Житомир. Электронная еврейская энциклопедия. — Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.eleven.co.il/article/11572>. Останнє відвідування 22. 05. 2017 р.

11. Киплинг В. Немецкое военное кладбище «Хегевальд» под Житомиром — Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zhzh.info/publ/4-1-0-3027>. Останнє відвідування 22.05. 2017 р.

12. Указ Президента України від 11.02. 2004, № 180/2004 «Про День вшанування учасників бойових дій на території інших держав. Електронний ресур. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/180/2004>. Останнє відвідування 22. 05. 2017 р.